

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИХ АСПЕКТІВ СТАНОВЛЕННЯ ПРИРОДООХОРОННОЇ РОБОТИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ

Сорочинська О. А. к. пед. н., викладач кафедри зоології, біологічного
моніторингу та охорони природи

Житомирський державний університет імені Івана Франка

У статті проаналізовано передумови становлення природоохоронної роботи у різні періоди розвитку людської цивілізації. Виокремлено основні історичні періоди цієї роботи та охарактеризовано тенденції її розвитку. Здійснено порівняльну характеристику розвитку та організації окресленої роботи у країнах Європи.

Ключові слова: *екологія, екологічна освіта та виховання, природоохоронна робота, екологічна культура, форми роботи, учнівська молодь, зарубіжний досвід.*

В статье проанализированы предпосылки становления природоохранной работы в разные периоды развития человеческой цивилизации. Выделены основные исторические периоды этой работы и охарактеризованы тенденции ее развития. Осуществлено сравнительную характеристику развития и организации намеченной работы в странах Европы.

Ключевые слова: *экология, экологическое образование и воспитание, природоохранная работа, экологическая культура, формы работы, учащаяся молодежь, зарубежный опыт.*

Sorochynska O. A. Retrospective analysis of historical and pedagogical aspects of environmental protection of urban youth in European countries

The subject of the article is devoted to the actual problem of ecological education and upbringing of the younger generation as the basis for the implementation of active, effective environmental work. The article analyzes the preconditions for the formation of this work in different periods of development of human civilization. As a result of the analysis of scientific literature, the absence of a holistic study of the identified problem with student youth is indicated. This has allowed us to justify theoretically the periodization of its formation. On the basis of retrospective analysis of historical and pedagogical literature four main periods in the development of environmental work in Europe are identified: I period (V-XVI centuries) – origin of elements of environmental work, II (XVII-XVIII centuries) – limited form, means of environmental work, III (XIX-XX centuries) – intensification of nature protection work, IV (beginning of the XXI century) – systematic nature of nature conservation work. The detailed description of each of the separated periods is given. It was revealed that the development of this type of activity at different stages of human civilization was uneven. In some periods, there was a significant increase in interest in nature conservation work (XVII-XIX, XXI centuries), and almost absolute absence of such interest (V-XII centuries). The main tendencies of the development of this phenomenon are outlined and characterized. In particular, in the first two periods (V-XVII centuries) The said work was at the stage of origin, had a theoretical and fragmentary character. Elements of practical work were aimed at mastering the young people with the knowledge and skills necessary for everyday life, growing plants and caring for animals. The main forms of work were observation, walks, excursions, conversations. And only at the end of the second period in the organization of environmental work there were significant shifts. More attention was paid to the practical aspect of this work, especially work on the experimental site, in the corner of nature. In the third period (XIX-XX centuries), there are tendencies to increase the number of school research sites, corners of nature, fish farms, in which students became acquainted with the types of pollution of the environment, the use of natural resources, the value of man in nature preservation. There were new forms of work that had scientific research, environmental protection (mobile environmental

exhibitions, field camps, school grounds, expeditions, student forestry and hunting facilities). However, not enough attention was paid to the promotion of nature preservation and the ecological upbringing of the younger generation. From the first half of the XXI century. (IV period) the student's environmental work is intensified. Widely used new methods and forms of training, in particular: computer games, development of educational projects, ecological trails, minidendrode and phyto parks, meteorological stations. Student youth participates in the implementation of socially significant environmental conservation research in ornithological societies, animal protection societies, scout organizations. They produce devices for water purification, composting heaps, artificial reservoirs, clearing streams with subsequent processing of information leaflets, brochures, publications, etc. Therefore, the development of pupils' environmental work went way from observing the phenomena of nature during walks, excursions to the tasks of educational-research nature – the development of environmental projects, staging observations, experiments, etc.

Key words: *ecology, ecological education and upbringing, nature protection work, ecological culture, forms of work, pupils' youth, foreign experience.*

Постановка проблеми. Погіршення екологічного стану планети (забруднення повітря, річок, великих територій різноманітними відходами тощо), екологічна криза, загострення конфліктів у відносинах між людиною й природою, а також усвідомлення неможливості вирішення екологічних проблем тільки технічними засобами зумовлює необхідність перегляду взаємостосунків людини й природи у різні періоди розвитку людської цивілізації.

Аналіз останніх досліджень дозволив встановити, що питання становлення взаємовідносин у системі людина–природа були предметом досліджень науковців, зокрема: Г. О. Бачинського, О. І. Вишневського, І. Д. Зверєва, М. М. Кисельова, В. С. Крисаченка, А. П. Маркевича, Н. А. Пустовіт, І. Т. Суравегіної, М. І. Самойленка та ін. Окремі аспекти

екологічної освіти і виховання учнівської молоді у зарубіжних країнах відображені у працях Я. В. Полякової та С. С. Червонецької (Велика Британія), В. Я. Ломаковича та І. В. Рудковської (Німеччина) та ін.

Однак не заважаючи на значну кількість досліджень, питання становлення природоохоронної роботи у зарубіжних країнах досліджено частково. Окреслена проблема спонукає до більш детального аналізу, систематизації наукової інформації з подальшим виокремленням періодів її становлення. Отже, актуальність окресленої проблеми зумовили потребу проведення дослідження.

Постановка завдання. Мета статті полягає у здійсненні ретроспективного аналізу історико-педагогічних аспектів становлення природоохоронної роботи учнівської молоді за кордоном із подальшим виокремленням історичних періодів її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Витоки природоохоронної роботи сягають сивої давнини і мають початок із первісного ладу, коли закладалися основи знань про природу. Людина у своїх стосунках із природою пройшла тривалий і складний шлях – від елементарного збору плодів, мисливства, тваринництва, високої якості землеробства, промислового виробництва до оволодіння джерелами енергії, виходу в космічний простір. Однак у XX ст. вплив людини на природу досяг критичної межі. Тільки реальна загроза незворотних змін у навколишньому середовищі й значне зменшення ресурсів природи змусили людство повернутися обличчям до проблеми екології, пробудили в людини усвідомлення нерозривності зі світом природи. Зазначене стало причиною появи уявлень про раціональні принципи використання природних ресурсів, від яких повністю залежить процвітання людського суспільства [10, с. 207].

Ретроспективний аналіз екологічної, історичної, психолого-педагогічної літератури дозволив виокремити, охарактеризувати чотири історичні періоди розвитку природоохоронної роботи за кордоном.

Особливістю I періоду (V-XVI ст.) – *зародження елементів природоохоронної роботи* є формування у первісних людей навичок

збереження, використання вогню та виготовлення перших знарядь праці. Поява поселень спричинили зміни мікроклімату, ґрунтового покриву, рослинного і тваринного світу.

Перші екологічні погляди людини пов'язані з періодом міфології, коли природа і її явища вважалися св'ященими, кожна жива істота мала свого духа, який охороняв її. Перш ніж зрубати дерево, вийти на полювання, потрібно було замилювати духа дерева або тварини. Під час цих ритуалів була присутня вся родина, це сприяло формуванню в молодого покоління певних елементів природоохоронної поведінки [10, с. 208].

Аналіз наукової літератури дозволив встановити, що перші спроби узагальнення відомостей про спосіб життя, залежність від зовнішніх умов, особливості розподілу рослинних і тваринних організмів зустрічаються вже в працях Геракліта, Гіппократа, Аристотеля, Теофраста Ерезинського, Плінія Старшого та ін. Так у трактаті Гіппократа «Про повітря, воду і мистецтво» (біля 390 р. до н. е.) наявні відомості про вплив навколишнього середовища на здоров'я людини. У праці «Про виникнення тварин» (біля 340 р. до н. е.) Аристотель описав більше 500 видів відомих йому тварин і охарактеризував їх поведінку (міграції й зимові сплячки риб, перельоти птахів, паразитизм зозулі, способи самозахисту в каракатиці тощо.) [2, с. 36-39]. Учень Аристотеля Теофраст Ерезинський дослідив різноманітність рослин залежно від зовнішніх умов. Цікавим є повідомлення Плінія Молодшого про вплив волоського горіха на рослини, які ростуть під гілками цього дерева [5, с. 39].

Подальший надмірний розвиток аграрного та індустріального суспільства призвели до накопичення знань про навколишнє природне середовище. До епохи Відродження основний внесок у вивчення природи зробила церква. У середньовічних школах учні опановували курс «семи вільних мистецтв» з вивченням арифметики, геометрії, астрономії та інших наук. При монастирях створювалися заповідні території та ботанічні сади, у яких зберігалися рідкісні представники рослинного й тваринного світу та пропагувалося бережливе ставлення до навколишнього природного середовища [13, с. 11].

Великі географічні відкриття в епоху Відродження стали поштовхом для появи нових наукових спостережень та досліджень А. Цезальпіна, С. П. Крашеннікова, П. С. Паласа, Ж. Б. Ламарка, К. Ф. Рульє, Н. А. Северцева, у яких здійснено спроби систематизації рослин і тварин, опису біологічних періодів у житті живих організмів, перші еволюційні теорії. У роботах К. Ліннея та багатьох інших учених містяться відомості про організацію екологічних спостережень. Вивченням природних явищ (вплив зовнішніх чинників на ріст і розвиток рослин) займався французький науковець Юстас Лібіх [13, с. 13].

Зростання міст і розширення торгівельних відносин у X-XI ст. спричинило появу нецерковних шкіл (цехові школи), де діти вивчали елементи природознавства. Окрім цього, ідею вивчення природознавства широко підтримували гуманісти епохи Відродження, а саме: Ф. Рабле, М. Монтень, Т. Мор, В. да Фельтре. З метою виховання дітей та прищеплення бережного ставлення до природи у 1423 р. італійський педагог-гуманіст В. да Фельтре організував школу нового типу («Будинок радості»). Викладання у школі супроводжувалося використанням природних засобів (світло, рослини, тварини) та проведенням практичних робіт [12, с. 32]. Важливе місце у системі виховання Ф. Рабле надавалося вивченню природи у процесі активної діяльності самої дитини та шляхом спостережень (прогулянки лугом, збирання гербаріїв, спостереження за зоряним небом тощо), бесід про побачені предмети, події і явища [4, с. 222-235].

Отже, аграрно-індустріальний розвиток суспільства, великі географічні відкриття спричинили поступове накопичення знань про природне навколишнє середовище. Це стало поштовхом до зародження елементів природоохоронної роботи і залучення підростаючого покоління до участі в екскурсіях, прогулянках, збиранні природного матеріалу.

II період (XVII-XVIII ст.) – *обмеженість форм, засобів природоохоронної роботи*. Ідеї розвитку людини в гармонії з природою знаходять своє відображення у «Великій дидактиці» Я. А. Коменського. Він був переконаний,

що «Навчати потрібно так, щоб діти, наскільки це можливо, набули знань не з книг, а з неба і землі, з дубів та буків, тобто знали і вивчали самі речі, а не чужі тільки спостереження і свідoctво про речі». Видатний педагог Я. А. Коменський вважав, що діти повинні не тільки мати теоретичні знання, але і практично їх застосовувати на дослідній ділянці, у природничому кабінеті тощо. Про необхідність мати шкільний сад Я. А. Коменський писав, що сад надасть можливість учням насолоджуватися видовищем дерев, квітів та трав [1, с. 9; 6, с. 92; 14, с. 15].

Реалізація ідей Я. А. Коменського щодо використання наочності у навчанні прослідковується у діяльності А. Франке. За його ініціативи у 1695 р. при церкві в м. Галлі (Німеччина) було відкрито школу для дітей бідних батьків. Діти школи вивчали живу природу з метою підготовки їх до практичного життя. З ними під час позакласно-урочних занять організовували систематичні екскурсії, прогулянки, огляди музеїв та майстерень. При школі діяв природничо-історичний музей [4, с. 328-334].

У свою чергу, для розвитку пізнавальних здібностей дітей Ж-Ж. Руссо рекомендував використовувати спостереження, збір матеріалів, дослідження та досліди. Наприклад, знання з географії дитина здобуває знайомлячись із околицями власного села [4, с. 363-368].

Видатний швейцарський педагог Й. Г. Песталоцці основною метою виховання вважав розвиток природних здібностей дітей та великого значення надавав екскурсіям, походам, праці на пришкільних ділянках та спостереженню. У зв'язку з цим у 1774 р. Й. Г. Песталоцці недалеко від Цюриха в садибі «Нейгоф» відкрив школу інтернатного типу для дітей-сиріт, де поєднувалося навчання з продуктивною працею. Він намагався навчити дітей розрізняти різні типи ґрунтів, давав знання щодо висаджування та догляду за плодовими деревами тощо [1, с. 36]. Діяльність цієї школи є першим науковим орієнтиром у позакласній природоохоронній роботі.

Педагогічні погляди Й. Г. Песталоцці висвітлені в романі «Лінггард і Гертруда», в якому показано значення використання вирощування рослин у

вихованні й навчанні дітей «... на пришкольній ділянці діти вирощували городні рослини – спочатку вони працюють, а потім учаться спостерігати за ростом різних видів рослин» [14, с. 14].

У свою чергу англійський педагог Клод Корбон наголошував, що при кожній школі потрібно створити бібліотеку, дослідний сад та навчальну ділянку для вивчення рослин, «живий куточок» для дослідження дрібних тварин.

Загалом, другий період становлення природоохоронної роботи характеризується практичною спрямованістю, пов'язаною з набуттям учнями навичок вирощування та догляду за рослинами, розрізнення ґрунтів та спостереження за дрібними тваринами. Усе це зумовило урізноманітнення форм природоохоронної роботи.

Основою III періоду (XIX-XX ст.) є *інтенсифікація учнівської природоохоронної роботи*. Уперше термін «екологія» було вжито в 1866 році німецьким біологом Е. Геккелем, який у працях «Всезагальна морфологія організмів» (1866 р.) і «Природна історія світосприйняття» (1868 р.) здійснив спробу дати визначення сутності цієї науки та предмета її вивчення [3, с. 79]. Однак засновником екології як науки був Ч. Р. Дарвін. Його роботи «Подорож натураліста навколо світу на кораблі «Бігль»», «Походження видів», «Про земляних черв'яків» здійснили вирішальний вплив на формування екології як самостійної науки [3, с. 20]. І лише як самостійна наука екологія сформувалася приблизно до 1900 року, а в останні десятиріччя XX ст. набула особливого значення й визнання [10, с. 207].

Розуміння поняття «екологія» змінювалося під впливом науково-технічного прогресу й змін потреб людини. Наприкінці XX ст. екологія трансформувалася й стала наукою про структуру та функції природи загалом, наукою, що вивчає місце людини та взаємозв'язки всього живого на планеті між собою та природним середовищем. Потреба більш детального вирішення екологічних проблем зумовила появу нових напрямів екології: аутоекології, демекології, синекології, глобальної екології, та міждисциплінарних наук

соціоекології, геоекології, природознавства. Однак значна різноманітність екологічних дисциплін, високі темпи розвитку науки й техніки не спроможні нейтралізувати наслідки господарсько-екологічної діяльності людини [10, с. 208].

На початку XX ст. видатний британський педагог Ф. Фаррар із метою вивчення школярами природних явищ і процесів та заохочення їх до дослідження й спілкування з природним середовищем створив пришкольній сад та дослідні ділянки [7, с. 20]. А скандинавські країни одні з перших у 1919 році ввели в навчання дисципліну з охорони природи, яка в основному розглядала проблеми забруднення середовища, захист флори та фауни [8, с. 33].

Починаючи з 1919 року, в Голландії було започатковано роботу на шкільних садових ділянках, спрямовану на пізнання природи на основі особистого досвіду: такі знання міцніші, аніж ті, які завчені теоретично [8, с. 35]. У цей період (1919 р.) у Німеччині існує спеціальна служба дитячих і шкільних садових ділянок, успішно функціонують експериментальні екологічні станції, національні парки, де в процесі практичної діяльності формуються природоохоронні знання [9, с. 12]. Також працівники національного парку Німеччини з метою вивчення лісових екосистем і небезпеки, яка їм загрожує, та здійснення науково-дослідної роботи створили екологічну програму «Баварський ліс» [9, с. 11-13; 16, с. 32-33].

У 30-х роках XX ст. велика увага питанням екологічної освіти і виховання приділялася у Фінляндії. Там уперше були засновані національні парки й заповідники. Під час екскурсій в природу та організації екологічних ігор діти отримували відомості про тварин, рослин, зміни пір року, про охорону навколишнього середовища [16, с. 34].

З метою пропаганди природоохоронної й краєзнавчої роботи серед учнів шкіл у 1948 році Уельська Асоціація освіти (Англія) створювала пересувні виставки з ботаніки, зоології та археології. Вони включали експонати у вигляді колекцій, гербаріїв, ілюстрацій, методичних вказівок, кінофільмів і діапозитивів. Спеціальні інструктори Асоціації читали учням у школах лекції,

проводили практичні заняття з навчання дітей методики натуралістичних зборів, прийомів спостережень, польової роботи в природі й на сільськогосподарських угіддях [12, с. 35].

У 1960 роки в Англії діє Дитячий центр Британського музею природи, основною метою його діяльності було збереження і розвиток у дітей інтересу до навколишніх живих істот, прищеплення дослідницьких навичок, необхідних для проведення самостійних спостережень, зборів відомостей про природу й опису своїх відкриттів. Кожному учаснику потрібно було підготувати реферат («проект») із самостійно виконаними малюнками і стислим описом тварин або рослин. З усіма членами клубу проводилися групові навчальні заняття, пов'язані з малюванням побаченого із мікроскопа, книг, ознайомленням із основними прийомами збирання і виготовлення колекції і методами польових досліджень. Окрім того, Дитячий центр орендував за містом ферму для ознайомлення з веденням її господарства, а також із дикою флорою і фауною її угідь в різні сезони року [12, с. 36].

У Франції з 1971 р. вивчення молоддю видів забруднення навколишнього природного середовища відбувається під час практичних занять на сільськогосподарських ділянках, дослідних станціях, рибних господарствах [16, с. 30; 11, с. 4].

У 70-х роках ХХ ст. з метою виховання в учнів любові до природи, зацікавленості до її вивчення й вироблення навичок її охорони до шкільних програм Польщі та Югославії було введено спеціальний предмет «Охорона природи», а академія наук Польщі видала методичний посібник «Довідник з охорони природи» [8, с. 27]. Лише в 1978 р. до планів загальноосвітніх шкіл Польщі було введено предмет «Суспільство – природне середовище», у процесі вивчення якого учні отримували знання з використання природних ресурсів, ролі людини в навколишньому середовищі, а також виробляли навички спілкування та охорони природи [16, с. 37].

У 80-90-х роках у Болгарії великої популярності набули команди зеленого патруля, які допомагали державним органам у відновленні та збереженні

природи. Для покращення екологічної освіти й природоохоронної роботи в середніх школах та інших навчальних закладах використовуються такі форми природоохоронної роботи: зустрічі та бесіди з відомими екологами, самостійні екологічні спостереження, індивідуальні доповіді, лекторії, щоденники, виставки, творчі студії, гуртки, екскурсії, експедиції, табори і загони, учнівські лісові та мисливські господарства, бригади, клуби, трудові акції [8, с. 28].

Отже, значне погіршення екологічної ситуації на планеті зумовило орієнтацію екологічної освіти і виховання на природоохоронний, дослідницький характер.

Системного характеру природоохоронна робота учнівської молоді набула на початку ХХІ ст. (IV період становлення природоохоронної роботи). Кінець ХХ ст. та початок ХХІ ст. характеризується інтенсифікацією природоохоронної роботи за кордоном. Так у Данії важлива роль в екологічній освіті належить музеям, у яких регулярно проводяться лекції, практикуми та екскурсії для учнів шкіл [16, с. 35].

У сучасній Великій Британії важлива роль у вихованні дітей належить природі. Їх активно залучають до виконання різноманітних доручень, пов'язаних із природою (догляд за кімнатними рослинами, свійськими та прирученими тваринами, облаштування присадибного ландшафту, розбивка квітників, формування крони дерев, турбота про безпритульних тварин, виготовлення годівниць для птахів та годування їх у холодні пори року, надання допомоги у випадку ушкоджень та захворювань тощо). Окрім того великого значення англійські педагоги надають практичній діяльності молоді. Вчителі, поряд із поширеними видами й методами навчання (лекції та демонстрації, лабораторні та практичні проекти, дискусії), використовують і нові технології (комп'ютерні ігри, моделювання, відображення явищ за допомогою схем, карт, діаграм; екологічні стежки; фермерські господарства; створення мінідендро- і фітопарків). Також учні виконують навчально-дослідницькі проекти, створюють живі куточки, шкільні метеорологічні станції, мінідендро- і фітопарки, проводять екскурсії у парки, на ферми, заповідники,

музеї, організовують зелені насадження [15, с. 9-10].

Не менш активну участь в екологічному вихованні британської молоді беруть скаутські організації, орнітологічні товариства, товариства захисту свійських тварин. Члени скаутських організацій пояснюють іншим необхідність піклуватися про тварин і рослин, вивчають звички звірів, місця їх проживання для того, щоб не порушувати під час походів їх екологічне середовище, підгодувати та допомогти пораненим диким звірам [12, с. 37].

Загалом, природоохоронна робота цього періоду характеризується збільшенням форм роботи спрямованих на самостійну навчально-дослідницьку роботу учнів.

З огляду на зазначене вище, окреслимо *основні тенденції* становлення природоохоронної роботи за кордоном у кожному із зазначених періодів. Так, у I період (V-XVI ст.) зазначена робота перебувала на етапі зародження, мала теоретичний і фрагментарний характер. Елементи практичної роботи були спрямовані на оволодіння молоддю знаннями і навичками, потрібними для повсякденного життя. Основними формами еколого-натуралістичної роботи були спостереження, прогулянки, екскурсії, бесіди.

Завдяки прогресивним поглядам видатних педагогів II періоду (XVII-XVIII ст.) (Я. А. Коменський, Ж.-Ж. Руссо та ін.) в організації природоохоронної роботи відбулися значні зрушення. Зокрема, більше уваги приділялося практичному аспекту цієї форми роботи, особливо роботі на дослідній ділянці, у куточку природи. Однак значна частина часу відводилася на опанування знаннями і навичками, потрібними для вирощування рослин і догляду за тваринами, і мала частково природоохоронний характер.

У III період XIX-XX ст. прослідковуються тенденції до збільшення кількості шкільних дослідних ділянок, куточків природи, рибних господарств, у яких діти знайомилися з видами забруднення навколишнього природного середовища, використанням природних ресурсів, значенням людини у збереженні природи. До навчальних планів шкіл вводилися дисципліни з охорони природи, публікувалися довідники та методичні посібники. Окрім

цього, з'явилися нові форми роботи, які мали науково-дослідницьке, природоохоронне спрямування (пересувні екологічні виставки, польові табори, шкільні майданчики, експедиції, учнівські лісові та мисливські господарства). Отже, відбулося інтенсивне збільшення кількості форм природоохоронної роботи, спрямованих на отримання знань і умінь дослідницьким шляхом. Однак не достатньо уваги приділялося пропаганді збереження природи й екологічному вихованню підростаючого покоління.

Основною тенденцією IV періоду становлення еколого-натуралістичної роботи початку XXI ст. є активне залучення учнівської молоді до практичної природоохоронної роботи. Широко використовуються нові методи і форми навчання, зокрема: комп'ютерні ігри, розробка навчально-дослідних проєктів, екологічні стежки, мінідендро- та фіто парки, метеорологічні станції. Учнівська молодь бере участь у виконанні соціально значущої природоохоронної, дослідницької роботи в орнітологічних товариствах, товариствах захисту тварин, скаутських організаціях. Вони виготовляють пристрої для очищення води, компостні купи, штучні водойми, здійснюють розчищення струмків із подальшим оформленням інформаційних листків, брошур, публікацій та ін.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже людину цікавили практичні аспекти екологічних знань із ранніх періодів історії цивілізації. Однак її дії не завжди були направлені на гармонізації стосунків із природою. І тепер, якщо людство хоче зберегти свою цивілізацію, воно більш, ніж коли має потребу в досить повних знаннях про навколишнє природне середовище, з подальшим залученням підростаючого покоління до активної, дієвої природоохоронної роботи.

Перспективним напрямом подальшої наукової розробки проблеми є ретроспективний аналіз становлення учнівської природоохоронної роботи в Україні та Сполучених Штатах Америки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вербицький В. В. Організаційно-педагогічні основи функціонування еколого-натуралістичного центру учнівської молоді : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Вербицький Володимир Валентинович. – Київ, 1996. – 178 с.
2. Єфіменко Н. П. Особливості формування екологічної культури студентів вищих технічних закладів освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Єфіменко Нонна Петрівна. – Харків, 2000. – 196 с.
3. Загальна екологія : [навч. посіб.] / М. Й. Долгілевич, М. М. Вінничук. – Житомир: Житомирський інженерно-технологічний інститут, 2000. – 158 с.
4. Зайченко І. В. Історія педагогіки : [навч. посіб.] : У 2 кн. Кн. 1. : Історія зарубіжної педагогіки / І. В. Зайченко. – Київ : Слово, 2010. – 624 с.
5. Кучерявий В. П. Екологія / В. П. Кучерявий. – Львів : Світ, 2001. – 500 с.
6. Лавріненко Т. В. Відродження принципу природовідповідності у сучасній системі освіти / Т. В. Лавріненко. // Освіта на Луганщині. – 2006. – № 2. – С. 91-98.
7. Марченко Г. В. Розвиток екологічної освіти в середніх школах Великої Британії у другій половині ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Г. В. Марченко. – Київ, 2004. – 23 с.
8. Митрюшкин К. П. Природоохранительное просвещение. Сборник / К. П. Митрюшкин, Л. К. Шапошников, О. Г. Коровкина. – Москва : Знание, 1980. – 176 с.
9. Рудковська І. В. Еколого-естетичне виховання у школах Німеччини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. «Теорія і методика виховання» / І. В. Рудковська. – Луганськ, 2005. – 23 с.
10. Сорочинська О. А. Провідні тенденції у процесі взаємодії людини і природи (історичний аспект) / О. А. Сорочинська. // Житомир: Вид-во ЖДУ. – 2008. – №37. – С. 206–210.
11. Сорочинська О. А. Тенденції розвитку позакласної еколого-натуралістичної роботи в країнах Західної Європи / О. А. Сорочинська // Матеріали за 8-а

международна научна практична конференция, «Образованието и науката на XXI век», (17-25 Октомври 2012). Педагогически науки. – София. «Бял ГРАД-БГ» ООД – 2012. – Том 25 – С. 3-5.

12. Сорочинська О. А. Підготовка майбутнього вчителя біології до позакласної еколого-натуралістичної роботи з учнями основної школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Сорочинська Оксана Андріївна. – Житомир, 2017. – 305 с.
13. Сухарев С. М. Основи екології та охорони довкілля : [навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів] / С. М. Сухарев, С. Ю. Чундак, О. Ю. Сухарева. – Київ : Центр навчальної літератури, 2006. – 394 с.
14. Татарська Л. М. Різноманітність форм і видів діяльності учнів із біології та екології в позакласній роботі / Л. М. Татарська // Біологія. – 2012. – № 24-25 (358-360). – С. 3-8.
15. Червонецька С. С. Виховання в сім'ї моральних якостей дітей молодшого шкільного віку засобами природи у Великій Британії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. : спец. 13.00.07. «Теорія і методика виховання» / С. С. Червонецька. – Луганськ, 2009. – 23 с.
16. Швед М. С. Екологічна едудакія за кордоном і в Україні / М. С. Швед. – Львів : Світ, 1997. – С. 20-22.